

کهن‌ترین تفسیر کامل قرآن

مهم‌ترین تفسیر در دوره اتباع تابعین، مقاتل بن سلیمان، اثر عالم بلخی تبار مرو است که کهن‌ترین تفسیر کامل قرآن محسوب می‌شود و ذهبی مؤلف آن را «بزرگ مفسران» دانسته است.

مهم‌ترین تفسیر در دوره اتباع تابعین، مقاتل بن سلیمان، اثر عالم بلخی تبار مرو است که کهن‌ترین تفسیر کامل قرآن محسوب می‌شود و ذهبی مؤلف آن را «بزرگ مفسران» دانسته است.

«تفسیر» اصطلاحی در علوم اسلامی و ناظر به توضیح معانی آیات قرآن کریم و استخراج معارف از آن است. این واژه در ترکیب «علم تفسیر» به یکی از گسترده‌ترین زمینه‌های علوم اسلامی اشاره دارد که موضوع آن تفسیر قرآن کریم است.

ریشه سامی «فسر» در کهن‌ترین کاربردهای خود به معنای گداختن و در کاربرد پسین به معنای خواب گزاردن و تعبیر کردن است. در فرایند انتقال از معنای گداختن به گزاردن استعاره‌ای رخ داده که مبنای آن یکی دانستن گداختن سنگ معدن برای دستیابی به فلز ناب و گداختن سخن برای دستیابی به معنای نهفته آن است.

نخستین آثار با عنوان «تفسیر القرآن»، که تألیفی از منابع متنوع و تلفیقی میان اقوال تفسیری صحابه و تابعین محسوب می‌شود، متعلق به دهه‌های سوم تا پنجم سده دوم قمری است. ویژگی دیگر این آثار، ثبت نظریات تفسیری مؤلف در عین نقل از صحابه و تابعین است. این گونه تألیف در عراق، مکه و خراسان دیده می‌شود، یعنی بوم‌هایی که نواندیشی در آنها ریشه دار بود، اما چنین حرکتی در بوم‌های سنت‌گرا چون مدینه و شام دیده نمی‌شد و مفسران آنها دیرتر به جریان تألیف تفسیری پیوستند.

مهم‌ترین تفسیر در دوره اتباع تابعین، تفسیر مقاتل بن سلیمان، عالم بلخی تبار مرو است که کهن‌ترین تفسیر کامل بر جای مانده دانسته می‌شود و ذهبی مؤلف آن را «بزرگ مفسران» شمرده است. این اثر همواره در طول تاریخ تداول داشته و اکنون نسخه‌های متعددی از آن در دست است. مقاتل بن سلیمان که بود؟

ابوالحسن مقاتل بن سلیمان بن بشیر ازدی مروزی بلخی، از مفسران و محدثان مشهور قرن دوم هجری است. وی بین سال‌های ۸۰ تا ۹۰ قمری در شهر بلخ از شهرهای خراسان قدیم متولد شد. او پس از مدتی از بلخ به مرو منتقل شد و مدتی در آنجا رحل اقامت گزید و در همان جا ازدواج کرد. مرو از شهرهای معروف خراسان قدیم بود که علمای زیادی داشت، از جمله احمد بن حنبل و سفیان ثوری. قبر چهار صحابی پیغمبر(ص) نیز در آن شهر هست.

مقاتل پس از آن به عراق رفت و شهر بصره را برای سکونت برگزید. در آن زمان عراق محل ملل و نحل و جریان‌های فکری و عملی فراوانی بود و ادیان قدیمی نیز سابقه‌ای دیرینه در عراق داشته‌اند. قبل از اسلام دین سریانی و نیز فلسفه یونان و حکمت فارس در آنجا تدریس می‌شد. مسیحیت هم قبل از اسلام رد پای در عراق داشت. بصره نیز محل اصحاب جدل و خصومت و یکی از مهم‌ترین مراکز عراق در عهد اموی و عباسی بود. وی پس از چندی از بصره به بغداد، که پایتخت خلافت بود، منتقل شد. بغداد، علما، زهاد، ادبا و اندیشمندان فراوانی داشت. مقاتل به عنوان عالمی مشهور با خلفا و امرا مراد شده و تنوع و کثرت معلوماتش بر شهرت او افزود و در بغداد به شیخ حدیث و مفسر شهره بود.

شیخ طوسی در رجال خود او را از اصحاب دو امام، امام باقر(ع) و امام صادق(ع) معرفی می‌کند و می‌گوید: «او در حدیث و قرائت قرآن دانشمند بزرگی بوده و تالیفات متعددی دارد». آیت‌الله خویی نیز در معجم نظر شیخ طوسی را مبنی بر اینکه مقاتل از اصحاب امام باقر(ع) و امام صادق(ع) بوده نقل کرده است و می‌گوید: «او از امام صادق(ع) روایت کرده است و حسن بن محبوب از او روایت می‌نماید. ابن ندیم در الفهرست او را از متأخران زیدیه به شمار می‌آورد و تألیفاتی را به وی نسبت می‌دهد».

ویژگی‌های تفسیر مقاتل

حوزه دینی مرو متأخرتر از حوزه‌های پنج‌گانه مدینه، مکه، کوفه، بصره و دمشق بود و بدین ترتیب زمینه بیشتری برای رهایی از محدودیت‌های بومی در آن وجود داشت و همین رهایی فضای مناسبی را برای ایجاد یک تفسیر فرابومی در خراسان به خوبی فراهم آورده است. تأمل در مقدمه تفسیر مقاتل بن سلیمان نشان می‌دهد که مؤلف در آن به میراث بوم‌های متنوع توجه کرده

است.

تفسیر مقاتل جایگاه مهمی دارد و اقوال اعتقادی نسبت داده شده به مقاتل در تشبیه و تفضیل صحابه حتی اگر به اندازه کافی دقیق نباشد، نشان می‌دهد که وی فراتر از روایت، اهل اندیشه کلامی و مباحث نظری در عقاید نیز بوده است.

تفسیر مقاتل بی‌درنگ پس از تألیف آن در زمان حیات مؤلف رواج یافت و نسخه‌های آن به دست بزرگان اصحاب حدیث در سرزمین‌های مختلف رسید و آن را در معرض داوری قرار داد. منصف‌ترین داوران چون ابن مبارک، اصل تفسیر را مستحسن، اما وضعیت اسنادی آن را غیرقابل اعتماد می‌شمردند. البته گرایش‌های اعتقادی مؤلف در بدبینی اصحاب حدیث مؤثر بوده است.

این تفسیر به صورت پیوسته تمامی آیات را، آنجا که به تبیین نیاز داشت، تفسیر کرده است و عقل و نقل رعایت شده و عبارتهایی کوتاه و فشرده و رسا و شیوا دارد و بیشتر بر تفسیر قرآن به قرآن تکیه کرده است. روش کلی مفسر در ورود و خروج مطالب به این شکل بوده که ابتدا مشخصات کلی سوره شامل مکی یا مدنی بودن و تعداد آیات را ارائه می‌دهد و سپس فراز به فراز آیات را با کلمات دیگر معنا می‌کند. بعد از معنا، به شأن نزول‌ها می‌پردازد.

چنانکه اشاره شد یکی از ویژگی‌های این تفسیر شیوه تفسیری قرآن به قرآن است که مقاتل به واسطه احاطه و تسلط بر کلیات قرآن به زیباترین وجه آن را پیاده کرده است. از ویژگی‌های دیگر اثر، ایجاد تلائم و هماهنگی و وحدت آیتی است که در ظاهر موهم تناقض هستند.

نویسنده در نقل آرا و نقد و ترجیح، راه کوتاه را پیموده و چندان وارد مباحث جدلی نشده است. از لحاظ احاطه بر معانی قرآن، در عین جامعیت، فشرده بیان کرده و در عین ایجاز، رعایت ایفا (رسا بودن) به طور شایسته شده است و مزیت دیگر این است که با وجود حجم کم، محتوای بسیاری را به جهان علم تقدیم کرده است. اهمیت این تفسیر به حدی است که به رغم گذشت بیش از دوازده قرن، هنوز در انسان این احساس را به وجود می‌آورد که گویی برای امروز نوشته شده است.